

De ‘opsplitsing van het menselijke’

Over de morele status van het menselijk embryo.

door Frits de Lange

Het wetsontwerp passeerde bijna geruisloos de Tweede Kamer, en toch ging het er om wat menselijk leven ons waard is. Op 4 oktober 2001 werd de Wet houdende regels inzake handelingen met geslachtscellen en embryo's (kortweg: embryowet) aangenomen. Alleen de christelijke partijen (CDA, ChristenUnie en SGP) stemden tegen. Het wetsvoorstel behelsde onder meer het geclausuleerd toestaan van het gebruik van menselijke embryo's ten behoeve van wetenschappelijk onderzoek en therapeutische toepassingen.

De betrekkelijke kalmte waarmee de wet in Nederland werd aanvaard, contrasteerde met de commotie elders in de wereld rondom dezelfde thematiek.

Een gedeeld neen tegen reproductief kloneren

President Bush richtte zich afgelopen zomer live tot het Amerikaanse volk om zijn besluit om het kloneren van menselijke embryo's te verbieden uit te leggen. De bescheiden mogelijkheid die hij daarbij openliet voor onderzoek naar het kloneren van embryonale stamcellen ten behoeve van therapeutische toepassingen werd overstemd door een moreel Neen van het Huis van Afgevaardigden in augustus. Het stemde massaal voor een wet die alle vormen van kloneren van menselijk materiaal verbiedt (de wet moet de Senaat trouwens nog passeren). Toen het Amerikaanse bedrijf Advanced Cell Technology echter begin november bekend maakte dat het voor het eerst menselijke embryo's had gekloond veroordeelde Bush – die toch wel wat anders aan het hoofd had na de terreuraanslagen van 11 september - nog eens expliciet het experiment als ‘moreel fout’.

In Engeland werd begin dit jaar het licht weliswaar tot opluchting van onderzoekers op groen gezet voor het therapeutisch kloneren van embryonale stamcellen, maar werd in allerijl begin december een noodwet (de *Human Reproductive Cloning Bill*) door het parlement gejaagd die expliciet een verbod formuleerde op het inplanten van gekloonde embryo's in de baarmoeder. Duitsland is – historisch

begrijpelijk – zeer terughoudend ten aanzien van medische experimenten met menselijk materiaal. Het verbod dan ook elke vorm van – zowel reproductief als therapeutisch - kloneren. Maar het nationale comité voor ethiek riep de regering op om de vrijheid in onderzoek naar embryonale stamcellen in Duitsland toch toe te staan, ook al moeten ze worden geïmporteerd van elders.

Een moreel neen tegen het reproductieve kloneren is nu bijna op alle mogelijke politieke niveaus uitgesproken. Er bestaat nagenoeg een consensus tegen de productie van genetisch identieke individuen. Niemand zit te wachten op de kleine Hitlers uit de *Boys from Brazil*, of een tweede Elvis gekloond uit een nagelcel van The King himself. Ook de Raad van Europa heeft zich in die zin uitgelaten. Maar een voorstel om ook te komen tot een verbod op het kloneren van embryonale stamcellen heeft het bij lange na niet gehaald. Met 316 tegen 37 stemmen sneuvelde eind november een voorstel van die strekking op basis van een rapport van de Italiaanse Europarlementariër Fiori.

Wat opvalt is de grote morele eensgezindheid nagenoeg wereldwijd als het gaat om een verbod op reproductief kloneren, maar een zwalkend beleid dat tussen grote aarzeling en voorzichtige instemming heen en weer pendelt ten aanzien van het kloneren ten behoeve van therapeutische toepassingen. De discussie over het kloneren ten behoeve van de 'reproductie' van menselijke individuen is ondertussen nog lang niet beslist. Naarmate de mogelijkheid om de vermenigvuldiging van een volwassen mens met een identiek genetisch programma door middel van celkerntransplantatie technisch dichterbij komt – en stapje voor stapje komt het zover – zal de vraag of we dat moreel wel willen weer op de agenda komen. Maar op dit moment zijn het alleen nog gekke Italiaanse dokters (Severino Antinori) of bizarre sektes (de Raëliënen en hun firma Clonaid, op zoek naar een onsterfelijk mensenras) die er brood in zien om mensen een duplicaat van henzelf te verschaffen. Voor de meeste weldenkende mensen is het kloneren van individuen moreel (nog ?) niet aan de orde. Omdat – ik noem een cumulatieve reeks van argumenten die men tegen komt in de ethische discussie - God het niet wil, het tegen de natuur is, het de genetische diversiteit reduceert, het een te groot gezondheidsrisico voor het kind inhoudt, het kind belast met onredelijk hoge verwachtingen, het mensen tot middel maakt, de uniciteit van mensen aantast, hun identiteit tot hun genen reduceert, en de deur openzet naar de eugenetica. Het stadium waarin nuchtere ethici en wetenschappers de discussie over gekloonde mensen voorgoed naar het literaire genre van de science fiction wilden verbannen is echter wel

voorbij. De grenzen tussen fictie en werkelijkheid vervagen zo langzamerhand.

Embryonale stamcellen

Maar wat er nu echt aan de orde is in de politiek en de biomedische wetenschap is wat anders. Het kloneren als een stadium in en onderdeel van het kweken en vermenigvuldigen van embryonale stamcellen ten behoeve van therapeutische toepassingen. Daarop concentreert zich de morele discussie dan ook vooralsnog.

Wetenschappers zijn bijna lyrisch over de medische mogelijkheden van de zogenaamde stamcellen uit embryo's. Ze hebben een enorme plasticiteit. Deze stamcellen worden gewonnen uit embryo's van 4 tot 7 dagen oud. De embryo's bestaan dan uit een hol balletje van zo'n honderd cellen, met aan de binnenzijde een 'inner cell mass' waarin zich ongespecialiseerde cellen bevinden die de unieke eigenschap hebben dat zij zich nog tot elke type cel kunnen ontwikkelen. Ze zijn *pluripotent*, zodat ze in theorie tot elk wenselijk weefsel kunnen worden opgekweekt. Dat kan in de toekomst een remedie bieden tegen ernstige neurologische aandoeningen zoals Alzheimer, Parkinson en MS. Een diabetespatiënt zou nieuwe insulineproducerende cellen kunnen krijgen. Het afgestorven hartspierweefsel van iemand die een hartaanval heeft gehad zou kunnen worden vervangen door nieuwe hartspielcellen. Prachtige vooruitzichten, waarbij restembryo's een edele rol kunnen vervullen. Anders zouden ze immers toch maar eeuwig in de vrieskist blijven of in de prullenbak worden geworpen?

De transplantatiegeneeskunde heeft met de ontdekking van de wonderlijke wendbaarheid van embryonale stamcellen goud in huis gehaald. Een hardnekkig probleem bij transplantaties blijft echter ook dan dat lichamen geneigd zijn vreemd weefsel af te stoten. In dat verband biedt de kloneringstechniek een uitkomst. Een embryonale stamcel zou – ontdaan van zijn eigen cel - door middel van transplantatie van een lichaamseigen celkern van de patiënt genetisch identiek aan het weefsel van de patiënt kunnen worden gemaakt, voordat hij de opdracht krijgt zich in de gewenste richting te specialiseren en te vermenigvuldigen.

Het kloneren van complete individuen is dus helemaal niet aan de orde. Er wordt geen vrucht (terug)geplaatst in de baarmoeder. Maar wat er moreel op het spel staat is niettemin gigantisch. De status van het menselijk embryo is in het geding. Embryo's die oorspronkelijk voor een ander doel zijn gekweekt (namelijk een potentieel ivf-kind worden) worden instrumenteel ingezet als 'geneesmiddel', en daarbij

ondertussen van hun genetisch 'identiteit' ontdaan. En dat is nog niet alles. Het aantal restembryo's is in Nederland niet zo hoog dat onderzoekers hiermee echt vooruit kunnen. De Gezondheidsraad adviseerde Borst daarom om, net als in Engeland, het speciaal kweken of klonen van embryo's toe te staan. Zover wilde het kabinet in de embryowet nog niet gaan. Volgens de regering is de samenleving nog niet klaar voor experimenten met voor dat doel gekweekt menselijk weefsel. Het kabinet sluit echter niet uit dat dit verandert. Het is misschien een kwestie van tijd voor het maatschappelijk draagvlak dat nu nog ontbreekt er wel is. Als zich een wetenschappelijke doorbraak aandient die een eind maakt aan het lijden van veel mensen, denken we er misschien anders over.

'Verboden zolang het verboden is' (de Embryowet)

Dat vreemde voorbehoud kenmerkt de Nederlandse embryowet, zoals die nu de Tweede Kamer is gepasseerd. Het is alsof er al een voorschot wordt genomen op een verwachte verschuiving in de moraal. Laten we daarom eens beter naar de wet zelf kijken. De wet behelst een regulering van het onderzoek en gebruik van de circa 50.000 diepgevroren pre-implantatie embryo's die in Nederland zijn opgeslagen. Zij zijn ooit ten behoeve van een inmiddels geslaagde reageerbuisbevruchting (IVF) gekweekt. In hoofdlijnen komt de wet hier op neer: een verbod op wetenschappelijk en medisch onderzoek wanneer dit plaats vindt met als doel het reproductieve kloneren, het bepalen van het geslacht, of het creëren van dier/menscombinaties. Onderzoek van restembryo's mag echter wel - op voorwaarde dat de donoren toestemming daarvoor hebben gegeven - ten behoeve van donatie ten gunste van de zwangerschap van derden, voor geneeskundig gebruik (kweek van embryonale stamcellen, weefsel), of voor medisch onderzoek in het kader van voortplantingsgeneeskunde. Elk onderzoek in deze richting moet echter wel een positief oordeel ontvangen van de Centrale Commissie Mensgebonden Onderzoek. De wet voorziet verder daarnaast in een algeheel verbod op het kweken van embryo's speciaal en uitsluitend voor onderzoek (art. 24). Dat lijkt ferme en duidelijke taal. Maar er zit een eigenaardige toevoeging bij. Dit onvoorwaardelijke verbod wordt zo geclausuleerd, dat de mogelijkheid open wordt gehouden om het bij Koninklijk Besluit eventueel over 3 – 5 jaar weer op te heffen (art. 32).

De strekking van het wetsvoorstel zou men dus kunnen omschrijven als een ‘Neen, tenzij’. Mag men dat laatste uitleggen als: ‘het kweken van embryo’s is verboden, tenzij het niet langer verboden is’? De achtergrond van deze dubbelheid lijkt door een morele overweging te zijn ingegeven. De beschermwaardigheid van het menselijk embryo – die zeker wordt erkend - lijkt te worden afgewogen tegen de mogelijke grootschalige opheffing van menselijk lijden die ons door onderzoekers op dit terrein in het vooruitzicht wordt gesteld. Stel je voor dat het over een poosje echt waar blijkt te zijn: een wereld zonder Parkinson, MS, diabetes, hartpatiënten – gaan we dan niet wat anders denken over embryo’s dan we nu doen?

In de Memorie van Toelichting bij het wetsvoorstel verwoordde het kabinet in een viertal afwegingen de morele problematiek die aan dit wetsvoorstel ten grondslag ligt. Men zou preciezer kunnen zeggen: twee afwegingen van direct morele aard, één maatschappelijke en één politieke overweging. De ingebrachte ethiek is zowel deontologisch (plichtethiek) als consequentialistisch (doelethiek) van aard.

1. drie deontologische beginselen worden genoemd:

- Menselijke waardigheid
- Respect voor menselijk leven
- Zeggenschap van donoren (het recht van ouders om te beschikken over hun geslachtscellen)

2. Twee moreel relevante belangen (consequentialistisch) worden in het geding gebracht:

- Het welzijn toekomstig kind / het geluk van ouderpaar
- Het wetenschappelijk belang (m.n. van de voortplantingsgeneeskunde, bv. met het oog op verbetering van de IVF-techniek: ‘nu embryo’s kweken om straks minder embryo’s te hoeven kweken’ . Maar ook van het erfelijkheidsonderzoek en de transplantatiegeneeskunde).

3. De derde afweging betreft de constatering van de afwezigheid van een maatschappelijke consensus t.a.v. het vraagstuk. Er wordt zeer verschillend over de materie gedacht (vgl. het

liberale standpunt van de Gezondheidsraad en de uiterst restrictieve opstelling van de RK Bisschoppenconferentie). Desondanks dient de wet te kunnen rekenen op voldoende draagvlak in de samenleving.

4. De wet moet duurzaam en handhaafbaar zijn, zowel in de context van de internationale regelgeving als met het oog op te verwachten ontwikkelingen in de technologie en de maatschappelijke acceptatie daarvan.

De vooruitgeschoven ethische discussie

De embryowet maakt zich al met al met dus sterk afhankelijk van het maatschappelijk draagvlak. Men zou zich af kunnen vragen of hier nog sprake is van een 'sturende' overheid, zoals het kabinet wil, of alleen van een 'volgende' overheid? De eigen verantwoordelijkheid van de overheid als wetgever lijkt onvoldoende te worden gehonoreerd. Er lijkt een soort 'sociologisering van de wetgeving' (F. Vosman) op te treden, die ook in ander verband (de euthanasiewetgeving) zichtbaar wordt. Is de vraag 'embryo's kweken of niet?' uiteindelijk alleen afhankelijk van het feit hoeveel mensen het willen? Of speelt de vraag of het los daarvan moreel mag of niet de uiteindelijk doorslaggevende rol? De Raad van State leek in het advies dat hij uitbracht op het wetsontwerp te duiden op de schimmigheid die ontstaat als voor deze vraag wordt weggelopen: 'De beschermwaardigheid van het embryo en het respect voor het leven zijn kennelijk verenigbaar met het ene én het andere standpunt; wat dan wel wordt afgewogen is onduidelijk.' Het wetsvoorstel heeft blijkbaar onvoldoende de vier verschillende afwegingen in hun onderlinge gewicht en rangorde tegen elkaar afgewogen. Impliciet lijkt eerst de plicht tot respect voor (menselijk) leven, als het in conflict komt met het utilistische motief van het bevorderen van welzijn en het verminderen van lijden, het onderspit te delven. Beide morele perspectieven lijken vervolgens weer afhankelijk te worden gemaakt van het toekomstig maatschappelijk draagvlak.

De ethische discussie lijkt te zijn beslist voor hij goed en wel werd gevoerd. Of wordt hij vooruit geschoven? Daar lijkt het meer op. Achter de vraag of (1) restembryo's mogen worden gebruikt voor

onderzoek en therapeutische toepassingen, of ze (2) door middel van celkerntransplantatie mogen worden gekloneerd, en of (3) embryo's speciaal mogen worden gekweekt voor wetenschappelijke of therapeutische doeleinden liggen fundamentele vragen. Wat is menselijk leven? Waar begint het? Hoe en in welke mate is het beschermwaardig? Wat is de opheffing van menselijk lijden ons waard? De ontologische en morele status van het embryo is in het geding. Dat probleem lossen we niet op door ons tot de status van stamcellen te beperken (vgl. voor het volgende het heldere artikel van Guido de Wert, 'Humane Embryonale Stamcellen als Heilige Graal. Een ethische reflectie' in *Filosofie & praktijk*, 34 – 56) Als we embryonale stamcellen slechts cellen noemen, omdat ze toch niet kunnen uitgroeien tot een compleet individu, miskennen we dat ze deel uitmaken van een embryo, dat verloren gaat als we ze eruit isoleren. Omgekeerd komen we ook niet veel verder door de stamcellen - omdat ze zich wel degelijk kunnen ontwikkelen – als de morele equivalent van bevruchte eicellen (zygoten) of embryo's te beschouwen. Dan zouden we immers alle andere stamcellen die we in het volwassen menselijke lichaam tegenkomen ook 'embryo' moeten noemen.

Wat is een embryo waard? Een breed spectrum van antwoorden op die vraag is mogelijk. Aan de ene kant geldt de opvatting dat elke zygote als een 'persoon' moet worden beschouwd (het conceptionalisme) of minstens als een 'persoon in wording' en als zodanig absoluut beschermwaardig (de harde variant van het potentialiteitsbeginsel). Aan de andere kant is er de visie dat het embryo moreel gezien nog helemaal niets voorstelt. De meeste ethici houden ergens het midden: het embryo heeft een zekere mate van beschermwaardigheid. De redenen die ze daarvoor geven zijn uiteenlopend, afhankelijk van de vraag of ze hun ethiek ontologisch in de werkelijkheid willen verankeren, of zich concentreren op de betekenis die we aan menselijk leven toekennen. De een zegt dan: het embryo heeft het feitelijke vermogen uit te groeien tot een mens, en naar mate het zich verder ontwikkelt is het meer beschermwaardig (een gematigde versie van het potentialiteitsbeginsel). De ander: we beschouwen het alsof het een mens zou kunnen worden, en naarmate de intentie sterker is dat het als (ons) kind geboren wordt, is het beschermwaardiger. Maar hoe verschillend ook, al deze opvattingen gaan ervan uit dat er een verband bestaat tussen embryo en (de mogelijkheid tot) menswording. In het geval van restembryo's die voor de winning van stamcellen worden gebruikt, is het dan de vraag in hoeverre men hun 'instrumenteel' gebruik – want dat was ook aan de orde toen zij als reserve-embryo voor IVF werden gekweekt – mag oprekken door ze te 'verbruiken' ten bate van de gezondheidsbelangen van anderen. De link tussen

bevruchting en voortplanting, zygote en kind is vervolgens helemaal doorgesneden wanneer een embryo uitsluitend wordt gekweekt voor therapie. We kunnen zijn morele waarde dan niet meer uitmeten in termen van mogelijke menswording. Hoogstens associatief en indirect kunnen we dan nog van beschermwaardigheid spreken. Omdat dit embryo lijkt op het embryo dat tot kind uitgroeit, gaan we er behoedzaam mee om. Maar feitelijk is er een nieuwe categorie menselijk 'materiaal' ontstaan, dat we intuïtief moreel hoger aanslaan dan een lichaams- of geslachtscel, maar lager dan een embryo dat zich gaat innestelen in een baarmoeder. Het is een ontologisch novum, dat ons ethisch in niemandsland voert.

De ontwikkeling van wetenschap en techniek confronteren ons met 'Spaltung des Menschlichen' (D. Mieth) die we in de geschiedenis nog niet eerder hebben meegemaakt. De traditionele morele categorieën die ons ter beschikking staan lijken daar niet op berekend.

De kerken en het morele niemandsland

Is in deze bezinning een constructieve bijdrage vanuit de christelijke traditie te verwachten? Het Vaticaan is duidelijk: in een toespraak op een internationaal congres van de Transplantation Society, in augustus 2001 in Rome gehouden, keerde Paus Johannes Paulus II zich fel tegen het kloneren van embryo's, die daarna worden vernietigd. Het onderzoek naar stamcellen zou zich moeten richten op het gebruik van stamcellen van volwassenen. 'Dat is de richting die de wetenschap moet volgen als zij de waardigheid van elk menselijk wezen, zelfs in de embryonale fase, wil respecteren.' De transplantatiegeneeskunde moet daarom een beroep kunnen doen op een veel groter bereidheid tot orgaandonatie. De paus noemde het doneren van organen 'een ware daad van liefde' en maakte duidelijk dat voor de katholieke kerk de hersendood een aanvaardbaar moment voor transplantatie is. Maar daarna waarschuwde hij voor methodes die 'de waardigheid en de waarde van een persoon niet respecteren'. Hij keerde zich met name tegen het kloneren. 'Deze technieken, voor zover ze de manipulatie en vernietiging van menselijke embryo's met zich meebrengen, zijn moreel niet aanvaardbaar, zelfs als het beoogde doel goed is.' Een categorisch neen dus, zowel tegen IVF, als tegen alle daaruit afgeleide technieken. Met een ferm beroep op het argument dat huwelijk en kind, bevruchting en voortplanting natuurlijkerwijs bij elkaar horen,

en dat een bevruchte eicel vanaf het prille begin als een compleet mens beschouwd moet worden.

En de protestantse kerken? Zo zijn niet gewend hun ethiek in absolute te gieten. De Memorie van Toelichting bij de Embryowet constateerde (p. 64): ‘De SoW-kerken hebben nog geen unaniem standpunt. Een meerderheid van de achterban staat weliswaar terughoudend tegenover het gebruik, van embryo’s voor wetenschappelijk onderzoek, maar kiest ten aanzien van onderzoek met restembryo’s voor een nee, tenzij uitgangspunt. Een minderheid sluit ook het gebruik van speciaal gekweekte embryo’s niet geheel uit, terwijl een andere minderheid voor een algeheel verbod is op welke vorm van onderzoek met embryo’s dan ook. De argumenten hiervoor zijn gebaseerd op de beschermwaardigheid van het embryo.’ Gezien de pluraliteit aan meningen binnen de kerken zal er ook in de nabije toekomst geen unaniem standpunt van de SoW-kerken kunnen en mogen worden verwacht. Het rapport *Mensen in Wording* (1991) kwam indertijd al niet tot een eenduidige stellingname, toen het om de morele status van het embryo ging. Er werd ja gezegd tegen IVF, maar ten aanzien van experimenten met restembryo’s gingen de meningen uiteen. Een meerderheid van de opstellers oordeelde dat zgn. ‘pre-embryo’s’ niet zonder meer onaantastbaar zijn. Een ‘nee, tenzij’ dus (want als zwaarwegende gezondheidsbelangen in het geding zijn, komt onderzoek naar embryo’s in overweging). Een minderheid kwam hier echter tot een categorisch nee.

Hoe dan ook, het principe van toenemende beschermwaardigheid – centraal in genoemd rapport – lijkt so wie so aan heroverweging toe, wanneer wordt erkend dat nu embryo’s gebruikt dan wel gekweekt gaan worden die nooit bedoeld zijn om mens te worden. (Dit afgezien nog van de kritiek van J.S. Reinders, *De bescherming van het ongeboren leven* (1993), op de inconsistentie van het gebruik van dit principe in het rapport). Een kerkelijk bezinningsrapport over beginnende menselijk leven kan voortaan niet zo maar meer *Mensen in Wording* meer worden genoemd. Het is blijkbaar niet meer de bedoeling van elk embryo dat het mens kan worden.

Ook de kerken – voorzover ze niet het Vaticaan willen volgen - bevinden zich blijkbaar in het morele niemandsland dat we daarmee in de 21 eeuw betreden. Hun rol en bijdrage zal een andere moeten zijn dan die van gids en eenduidige regelgever. Zij zullen bondgenoot in de ethische bezinning moeten zijn, geen betweter. Ook als ze niet over het morele weten beschikken, dan in elk geval wel over een ontwikkeld geweten. Zij zullen méé vragen en - als het moet, vgl. de embryowet –

dóórvragen. Wordt het respect voor menselijk leven en menselijke waardigheid voldoende op zijn gewicht gewogen? Respect voor menselijk leven wortelt in het geloof dat elk leven een goddelijke oorsprong en bestemming heeft. We behoren er dus terughoudend, behoedzaam en verantwoordelijk mee om gaan.

Echter, ook het utilistische motief van het vermijden van lijden en bevordering van geluk mag mijns inziens een gelovig woordje in de ethische bezinning meespreken. Dat heeft indertijd ook de auteurs van *Mensen in wording* over de streep getrokken bij IVF: een techniek waarmee je ouders het geluk van een kind kunt verschaffen die anders ongewild kinderloos zouden blijven. Alles wat bijdraagt aan wat in de taal van het geloof 'heil' wordt genoemd, dient in principe te worden verwelkomd. Het welzijn van het toekomstige kind, het geul van ouders, het welzijn van toekomstige generaties kan misschien zeer gebaat zijn met wetenschappelijke experimenten met embryo's. De vraag is dan wel hoe 'welzijn' wordt gedefinieerd en hoe zwaar het gezondheidsbelang mag wegen. Is de wens tot een gezond kind voldoende reden om embryo's instrumenteel te gebruiken? Wat is 'gezond' in dit verband? Is de wens tot een leven zonder lijden en dood een legitieme en een reële wens, die het respect voor bestaand, embryonaal leven zomaar kan 'overrulen'? De kerken teren op een traditie die een eigen 'deskundigheid in het menselijke' heeft ontwikkeld, waarin ook ruimte is voor de erkenning en acceptatie van het menselijk tekort. Een religieuze bezinning op de eindigheid van het menselijk leven zou de overspannen heilsverwachtingen t.a.v. de medisch-technologische ontwikkelingen kunnen relativeren.